

Ο ΠΑΝ. ΠΟΤΑΓΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΘΕΩΡΟΥΜΕΝΟ ΩΣ «ΧΑΜΕΝΟ» ΕΡΓΟ ΤΟΥ

I. Ο μεγάλος Αρκάς Παναγιώτης Ποταγός, ιατροφιλόσοφος και πρωτοπόρος περιηγητής του 19^{ου} αιώνα, αποτελεί μίαν εξέχουσα φυσιογνωμία, που δυστυχώς παραμένει σχεδόν άγνωστη στο ευρύ ελληνικό κοινό, παρόλον ότι διάφοροι Έλληνες συγγραφείς βοήθησαν κατά καιρούς για να μη λησμονηθεί η προσωπικότητα και το έργο του, όπως ο Φώτης Κόντογλου, ο Μητροπολίτης Κερκύρας και Παξών Μεθόδιος Κοντοστάνος, ο Ανδρέας Καπογιαννόπουλος, και ο Κάρολος Μωραΐτης, που έγραψε την πρώτη μυθιστορηματική βιογραφία του Ποταγού, το βιβλίο «Εις Έλλην». Είναι πάντως ευτύχημα ότι τα τελευταία χρόνια πλουτίζεται η βιβλιογραφία για τον Ποταγό, καθώς άρχισαν να ασχολούνται με το έργο του και ειδικοί επιστήμονες, Έλληνες και ξένοι, όπως ο Κων. Θ. Κυριακόπουλος, ο Γεώργιος Δουζίνας, η Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, ο Hill Richard, ο Yves Boulver, κ.ά.

II. Ο Παναγιώτης Ποταγός γεννήθηκε το 1839 στη Βυτίνα. Ο πατέρας του Παν. Πόταγας ήταν από τη Βυτίνα, ενώ η μητέρα του, το γένος Παν. Λάλα, από τη γειτονική Στεμνίτσα. Έμεινε ορφανός από πατέρα σε ηλικία μόλις έξι μηνών. Σπούδασε στην ελληνική σχολή Βυτίνας, στο Γυμνάσιο Τριπόλεως, και αργότερα με υποτροφία στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Μετά το πέρας των σπουδών του έκανε την πρακτική εξάσκησή του στο Παρίσι, όπου και άλλαξε το όνομά του από Πόταγας σε Ποταγός. Ξαναγύρισε στην Ελλάδα, αλλά απογοητευμένος από τα οικογενειακά και πολιτικά πράγματα του καιρού του, συνέλαβε την ιδέα να γίνει εξερευνητής. Κατά τα τέλη της ζωής του αποσύρθηκε στο χωριό Νυφές της Κέρκυρας, όπου έζησε ενδεής και πέθανε το 1903, σε ηλικία 64 ετών. Έχει ταφεί στο νεκροταφείο της Παναγίας των Παπουτσάτων.

III. Ο Ποταγός αισθανόταν μίαν ακαταμάχητη επιθυμία για εξερεύνηση. Πήρε την μεγάλη απόφαση και «ενέπεσε εις τον ωκεανόν του κόσμου», όπως γράφει. Μοναδικός του σκοπός ήταν να ιδή τα άστεα των ανθρώπων και να γνωρίση τον νόον τους, όπως ο μυθικός Οδυσσέας. Αποτέλεσμα αυτής της ακατάσχετης ορμής προς αποδημία και του εξερευνητικού πάθους του, ήταν να φτάσει δυο φορές μέχρι τα βάθη της Ασίας και μια φορά μέχρι τις ζούγκλες της κεντρικής Αφρικής.

Το πρώτο ταξίδι του Ποταγού άρχισε το 1867, όταν ήταν μόλις 28 ετών. Είναι χρονικώς το μακρότερο από όλα, δεδομένου ότι κράτησε πέντε ολόκληρα χρόνια! Τον Οκτώβριο του έτους αυτού ξεκίνησε από την πατρίδα του Βυτίνα, και ένα μήνα μετά μέσω Αθηνών και Πειραιά κατευθύνθηκε ατμοπλοϊκώς στην Αλεξανδρέττα. Από εκεί, αφού επεσκέφθη τις πόλεις Αντιόχεια, Λαοδικεία, Τρίπολη, Χομπ, Χαλέπι, Διαρβερκίρ, Μονσούλ, Βαγδάτη, Κιρμανσιά, Αμαντάν και Τεχεράνη έφθασε, δύο χρόνια μετά, την 24 Οκτωβρίου 1869, στην πόλη Μεσσιέτ της Περσίας. Από εκεί συνεχίζοντας την πορεία του ανατολικά, διέβη τις πόλεις Εράτ και Κανδαχάρ του Αφγανιστάν και έφθασε στην πρωτεύουσα Καμπούλ, την 30 Απριλίου 1870. Εν συνεχεία διασχίζοντας το Ινδοκούς και το Παμίρ με ΒΑ κατεύθυνση πέρασε στην πόλη Κασγκάρ της Κίνας και μέσω στεπών και ερήμων έφθασε στην πόλη Χάμια, στα σύνορα Κίνας και Μογγολίας, στις 18 Μαρτίου 1871. Εκεί όμως δεν του επετράπη η συνέχιση της πορείας του προς το «ουράνιο κράτος» και την πόλη του Πεκίνου, όπως αυτός επιθυμούσε. Έτσι με σχεδόν Β κατεύθυνση έφθασε στην πόλη Βλιαστέ της Μογγολίας, όπου και πάλι οι αρχές ανέκοψαν την πορεία του. Ξαναγύρισε στην Χάμια της Κίνας, όπου συνελήφθη, εφυλακίσθη, και κινδύνευσε να θανατωθεί ως κατάσκοπος.

Όταν ελευθερώθηκε, με σχεδόν δυτική κατεύθυνση έφθασε στην πόλη Κολιτζιά ή Χηλή, τη σημερινή Κούλντζα, στα σύνορα Κίνας- Ρωσίας, την 1 Ιουνίου 1872. Από εκεί μέσω Ορσκ και Μόσχας έφθασε στην Αγία Πετρούπολη στις 10 Αυγούστου 1872, ακολούθως στην Οδησό, και τέλος μέσω Κων/πόλεως στην Θεσσαλονίκη.

Στην Θεσσαλονίκη ο Ποταγός παρέμεινε τρία χρόνια, εξασκώντας το επάγγελμα του ιατρού και μελετώντας αδιάκοπα τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, με σκοπό να επαναλάβει τα ταξίδια του με την πρώτη ευκαιρία και αφού «ενδυναμωνόταν» οικονομικά.

Το δεύτερο εξερευνητικό ταξίδι του Ποταγού έγινε και πάλι στην κεντρική Ασία. Άρχισε τρία χρόνια αργότερα, στις 11 Μαρτίου 1875, και διήρκεσε έναν περίπου χρόνο. Ξεκίνησε από την Θεσσαλονίκη, πέρασε με πλοίο στην Αλεξάνδρεια, μέσω Δαρδανελίων και Σμύρνης, και από εκεί στο Σουέζ. Εν συνεχεία ατμοπλοϊκώς μέσω Ερυθράς Θαλάσσης και Ινδικού Ωκεανού έφθασε στην Βομβάη, στο δυτικό μέρος των Ινδιών, στις 25 Απριλίου 1875. Ακολούθως μετέβη στην Λαχώρη του Αφγανιστάν, και επειδή δεν του επιτράπη από τους Άγγλους η μετάβαση στην πρωτεύουσα Καμπούλ, άλλαξε κατεύθυνση, πραγματοποιώντας σχεδόν κυκλική πορεία για να φτάσει στην Καμπούλ από άλλον δρόμο. Συγκεκριμένα, στρεφόμενος νοτίως έφτασε στο Κάράτσι, και από εκεί με πλοίο στο Πεντέρ Αμπάς του Περσικού Κόλπου. Κατόπιν ΒΔ στη Κιρμανσιά και ακολούθως ΒΑ στην Καμπούλ, όπου και έφτασε στις 31 Ιουλίου 1875, πέντε και πλέον χρόνια μετά το πρώτο ταξίδι του. Από εκεί εστράφη ΝΑ προς το Δελχί των Ινδιών, επεσκέφθη την πόλη αυτή, την Άγκρα και την ιερή πόλη των Ινδιών Μπενάρες και κατέληξε στις 29 Σεπτεμβρίου στην Καλκούτα, στην ανατολική πλευρά των Ινδιών. Από εκεί ατμοπλοϊκώς επέστρεψε στο Σουέζ στις 21 Δεκεμβρίου 1875.

Λίγες ημέρες αργότερα, και αφού εόρτασε στο Κάιρο τα Χριστούγεννα και την Πρωτοχρονιά, στις 5 Ιανουαρίου 1876 ξεκίνησε για το τρίτο ταξίδι του, την εξερεύνηση της κεντρικής Αφρικής. Μεγάλο μέρος του ταξιδιού του έγινε ατμοπλοϊκώς μέσω του Νείλου, τουλάχιστον μέχρι το Χαρτούμ. Εν συνεχεία οδικώς έφθασε ΝΔ στην Λιμπέη και με συνεχή ΝΔ πορεία έφθασε στην Όφρα ντε Ναχάς, και ακολούθως με ΝΑ πορεία στην Έγγυμα, έπειτα από αφάνταστες και επικίνδυνες περιπέτειες μέσα σε τροπικά δάση και σε οικισμούς αγρίων και ανθρωποφάγων φυλών. Προχώρησε νοτίως μέχρι τον ποταμό Μπόμο, στα σημερινά σύνορα της Κεντροαφρικανικής Δημοκρατίας και του Ζαΐρ, του παλαιού Κογκό, πολύ κοντά στον Ισημερινό, σχεδόν μέχρι τις 2 μοίρες γεωγραφικό πλάτος. Εκεί του απαγορεύτηκε η περαιτέρω πορεία προς νότον. Έτσι αναγκάστηκε με πορεία ΒΔ και εν συνεχεία ΒΑ να φτάσει στον Νείλο, και συγκεκριμένα στην πόλη Σιαμπύ, απ' όπου ατμοπλοϊκώς επέστρεψε και πάλι στο Κάιρο.

IV. Όταν επέστρεψε στο Κάιρο, αλληλογράφησε με διάφορες Γεωγραφικές Εταιρείες, για να γνωστοποιήσει τα αποτελέσματα των περιηγήσεών του και να ζητήσει τη βοήθειά τους, ώστε τα πορίσματα αυτά να δημοσιευθούν σε κάποιο ειδικό έντυπο. Επίσης, έστειλε το σύγγραμμά του προς κρίση στο ελληνικό υπουργείο Παιδείας με την προοπτική της δημοσιεύσεως. Έγραψε μάλιστα σε αυτό πέντε φορές χωρίς να λάβει απάντηση! Ευτυχώς, η Σύγκλητος του Πανεπιστημίου Αθηνών είχε διαφορετική γνώμη, και ανέλαβε τη δημοσίευση του σπουδαίου συγγράμματος του Ποταγού.

Το εκδοθέν σύγγραμμα φέρει τον τίτλο «*Περίληψις περιηγήσεων Ποταγού*» (τόμος Α'), εκδόθηκε στην Αθήνα το 1883, εκτείνεται σε 708 σελίδες και είναι δικαιολογημένα αφιερωμένο στο Εθνικό Πανεπιστήμιο. Το βιβλίο προλογίζει ο ίδιος ο Ποταγός στις σελ. α'-ιβ', ενώ στις σελίδες ιγ'-ιστ' δημοσιεύονται επιστολή της Γεωγραφικής Εταιρείας των Παρισίων προς τον Έλληνα πρέσβη, με την οποία εξάιρεται η σημασία του έργου του

Ποταγού, και έγγραφο της Πρυτανείας του Πανεπιστημίου Αθηνών προς το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, με το οποίο ζητείται η έγκριση του ποσού που αποφασίστηκε να διατεθεί για την έκδοση του βιβλίου.

Το σύγγραμμα έχει διαρθρωθεί σε τέσσερα Βιβλία. Το Α΄ Βιβλίο είναι περιηγητικό και αποτελείται από 10 Κεφάλαια (σσ. 1-295). Στο Βιβλίο αυτό περιγράφεται λεπτομερώς το α΄ εξερευνητικό ταξίδι του Ποταγού στην Ασία. Το Β΄ Βιβλίο είναι επίσης περιηγητικό και αποτελείται ομοίως από 10 Κεφάλαια (σσ. 295-574). Το Βιβλίο αυτό αναφέρεται στο β΄ ταξίδι του Ποταγού στην κεντρική Ασία και στο γ΄ ταξίδι στην Αφρική. Είναι προφανές ότι τα δύο αυτά περιηγητικά Βιβλία αποτελούν τον κύριο όγκο του συγγράμματος. Το Βιβλίο Γ΄ είναι ιστορικό και αποτελείται από 7 σύντομα Κεφάλαια (σσ. 574-642). Στο βιβλίο αυτό μελετώνται τα χρονολογικά συστήματα των Εβραίων, Αιγυπτίων, Ασσυρίων, Βαβυλωνίων, Αράβων, Συρίων, Φοινίκων, Λυδών, Μήδων, Περσών, Πελασγών και Ελλήνων, και καταβάλλεται προσπάθεια συγχρονισμού μερικών ιστορικών γεγονότων ως προς τις χρονολογίες των κυριότερων λαών. Το τελευταίο Βιβλίο Δ΄ είναι φυσικό και αποτελείται από 5 σύντομα Κεφάλαια (σσ. 643-701). Στο Βιβλίο αυτό ο Ποταγός εξετάζει τα μετεωρολογικά φαινόμενα, την διαίρεση της γης σε ζώνες και των ανθρώπων σε φυλές, και διάφορα άλλα.

Το σύγγραμμα είναι γραμμένο σε αρχαίζουσα γλώσσα, με πολλές άγνωστες ή σπάνιες λέξεις, μεγάλες προτάσεις, με φειδώ σημείων στίξεως και με μακροσκελείς παραγράφους. Επίσης χαρακτηρίζεται από το πλήθος των παρεκβάσεων που ποικίλουν την αφήγησή του και διακόπτουν το κατά κύριο λόγο περιηγητικό περιεχόμενο του έργου, ιδίως στα δύο πρώτα Βιβλία. Το μελέτημα βρίθει τηλεγραφικών παραπομπών στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, ενώ απουσιάζει τελείως η σχετική βιβλιογραφία του καιρού του. Αξίζει να σημειωθεί ότι δύο χρόνια αργότερα το έργο μεταφράστηκε στη γαλλική και κυκλοφόρησε στη Γαλλία. Το βιβλίο «*Περίληψις περιηγήσεων Ποταγού*» αποτελεί ένα πλούσιο μεταλλείο γεωγραφικών και ιστορικών στοιχείων, γιατί ο Ποταγός δεν ήταν μόνο άνθρωπος μεγάλης φυσικής αντοχής, που σε διάστημα οκτώ περιόδων ετών εξερεύνησε δύο ηπείρους, αλλά και μια κινητή βιβλιοθήκη, ένα τέρας πολυμάθειας που εντυπωσιάζει με τον πλούτο των γνώσεών του.

V. Όπως μας πληροφορεί ο ίδιος, μέσα στα σχέδιά του ήταν να δημοσιεύσει και τον Β΄ τόμο του έργου του, τον οποίον δεν είχε ακόμα ολοκληρώσει, και ο οποίος αναφερόταν ειδικότερα στα ήθη, έθιμα, θρησκεία, πολίτευμα και ιστορία των διαφόρων εθνών που γνώρισε, και των χωρών από τις οποίες διήλθε. Μάλιστα, όπως ο ίδιος αναφέρει, προς τελειοποίηση αυτού του έργου εποφθαλμιούσε τη θέση του εφόρου της Εθνικής Βιβλιοθήκης, την οποία εζήτησε αλλά δεν κατάφερε να καταλάβει, αφού αυτή εδόθη χαριστικώς από την τότε Κυβέρνηση στον φίλο του Πρωθυπουργού (Χαριλάου Τρικούπη) Εμμανουήλ Ροΐδη. Ο τόμος αυτός ουδέποτε είδε το φως της δημοσιότητας. Μάλιστα, από όλους τους μέχρι σήμερα μελετητές του Ποταγού εθεωρήθη ως οριστικά «χαμένος», θύμα ίσως της κακότητας ή άγνοιας των συγγενών του, που άλλα περίμεναν να κληρονομήσουν από αυτόν...

Ευτυχώς, το θεωρούμενο ως «χαμένο» έργο του Ποταγού έχει διασωθεί και απόκειται στο Αρχείο Εγγράφων της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος. Πρόκειται για τον αστάχωτο χαρτώο χειρόγραφο Κώδικα υπ' αριθμόν 279, εκτάσεως 332 σελίδων, γραμμένον από το χέρι του ίδιου του Ποταγού με μαύρη μελάνη σε δίφυλλες κόλλες χαρτιού δύο κυρίως μεγεθών (155 χιλ. X 211 χιλ. και 192 χιλ. X 235 χιλ.) για το κείμενο, και μερικές μικρότερες ένθετες με μακρές ή βραχείες υποσημειώσεις και συμπληρώσεις του κυρίου κειμένου. Τα δίφυλλα είναι αριθμημένα αρχικώς ανά σελίδα με αραβικούς αριθμούς από το 1 έως το 176, και ακολουθώντας ανά τετρασέλιδο με ελληνικούς αριθμούς από το α΄ έως το λε΄. Ο τίτλος του έργου είναι επικολλημένος στην πρώτη σελίδα του πρώτου διφύλλου, ενώ στη

δεύτερη σελίδα είναι γραμμένη η αφιέρωση του έργου στον τότε διάδοχο του Θρόνου και κατόπιν βασιλέα Κωνσταντίνο, του οποίου η φωτογραφία θα κοσμούσε το έργο, όταν δημοσιευόταν. Επομένως, σελίδα υπ' αριθμ. 1 του έργου είναι η τρίτη σελίδα του πρώτου διφύλλου. Το τελευταίο δίφυλλο με αριθμό λε' είναι γραμμένο μόνο στην πρώτη σελίδα, ενώ οι υπόλοιπες τρεις είναι άγραφες.

Είναι άξιο απορίας ότι το χειρόγραφο επιγράφεται από τον ίδιο τον Ποταγό ως Τόμος Τέταρτος. Μάλιστα ο ίδιος αναφέρει στο σύγγραμμά του (σελ. 567), ότι «έπεμψα προς δημοσίευσιν εις Αθήνας τα χειρόγραφα του τετάρτου τόμου μεθ' όσου χρηματικού είχαν+ αλλ' οι καλοί μου συγγενείς, οι πλησίον μου αναπτυχθέντες, και εις τους οποίους αφήκα πάσαν την ακίνητον πατρικήν περιουσίαν, καταχρασθέντες το χρηματικόν μ' εγκατέλειψαν εις ωκεανόν αχανή». Το χωρίο αυτό είναι ασφαλώς υπεύθυνο για την ψευδή, όπως αποδείχτηκε τελικά, άποψη όλων των μελετητών του Ποταγού ότι το ανέκδοτο έργο του καταστράφηκε από τους συγγενείς του. Δεδομένου όμως ότι ο χειρόγραφος τόμος περιγράφει πράγματι τα ήθη, τα έθιμα, τη θρησκεία και το πολίτευμα των λαών που ε γνώρισε ο Ποταγός, δεν χωρεί αμφιβολία ότι αυτό αποτελεί στην ουσία τον Β' Τόμο του έργου του, τον οποίον άλλωστε ο ίδιος είχε προαναγγείλει στον Πρόλογο του εκδεδομένου συγγράμματός του. Η αναγραφή «Τέταρτος τόμος» σχετίζεται ασφαλώς με Βιβλίο και όχι με Τόμο και είναι ενδεχομένως απόρροια προσωρινής και αλλοίας καταστρώσεως της ύλης από τον Ποταγό πριν από τη δημοσίευση του Α' Τόμου. Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι πολλές φορές ο Ποταγός στο χειρόγραφό του αναφέρεται σε Β' Τόμο του έργου του, από το περιεχόμενο όμως των παραπομπών είναι πρόδηλο ότι εννοεί το Β' Βιβλίο του εκδοθέντος συγγράμματός του.

Το χειρόγραφο είναι ευανάγνωστο και φέρει πλήθος υποσημειώσεων, συμπληρώσεων, διορθώσεων, διορθώσεων των διορθώσεων, διαγραφών και παρεγγραφών, ιδιαίτερα στα πρώτα κεφάλαια, έτσι που δημιουργείται στον μελετητή η υποψία ότι το έργο ίσως δεν έχει πάρει την τελική μορφή του. Επίσης, φέρει αρκετά σοβαρά ορθογραφικά σφάλματα, είτε εκ παραδρομής, είτε γιατί δεν ήταν εύκολο στον εξερευνητή να έχει κάποιο ορθογραφικό Λεξικό ανά χείρας όταν συνέγραφε το έργο του. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις λέξεις *λισσωδέστατα, προκυμέα, σημέα, διακλαδόσεις, πολύχνια, κύτρα, ομοθιμαδόν, επιρραζομένας, οιδεχθούς, αφροδησίους, ριζιδόν, θισσάνους, περιδέρεα, συνενέσεως, μελονύμφων, υπερίφανοι, συνδιάζων,* και μερικά άλλα. Εξάλλου, κατά τη συνήθεια τις εποχής όλα τα ρήματα εις -ώνω τα γράφει με -ο (π.χ. *οργόνω*). Εξάλλου, κάνει υπερβολή χρήση των άνω τελειών, δεν βάζει κόμμα στις λέξεις που γράφονται κατά το ασύνδετο σχήμα, και δεν χρησιμοποιεί εισαγωγικά, ούτε όταν αναφέρει διαλόγους, ούτε όταν παραπέμπει σε χωρία αρχαίων συγγραφέων, κάτι που συνηθίζει βέβαια και στις «*Περιηγήσεις*» του.

Από τη μελέτη του χειρογράφου προκύπτει ότι κατά το περιηγητικό του περιεχόμενο το έργο αυτό συμπληρώνει και εμπλουτίζει τις «*Περιηγήσεις*» του Ποταγού, και ειδικά το Β' Βιβλίο, στο οποίο περιγράφονται λεπτομερώς το β' ταξίδι στην Ασία και το ταξίδι στην Αφρική. Δηλαδή, το χειρόγραφο αναπτύσσει και συμπληρώνει τις 280 σελίδες του συγγράμματός (295-574), στις οποίες γίνεται εκτενής λόγος για τα ταξίδια αυτά. Ας επαναληφτεί ότι το χειρόγραφο δεν ασχολείται καθόλου με το Α' Βιβλίο των «*Περιηγήσεων*», που αναφέρεται στο α' ταξίδι του Ποταγού στην κεντρική Ασία.

Από απόψεως ουσίας, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι ενώ οι εκδεδομένες «*Περιηγήσεις*» είναι κατά βάση γεωγραφικές και περιηγητικές, χωρίς να απουσιάζουν τα ιστορικά, εθνογραφικά και λαογραφικά στοιχεία, το ανέκδοτο χειρόγραφο είναι κατά βάση εθνογραφικό και λαογραφικό, χωρίς όμως να απουσιάζουν τελείως τα γεωγραφικά,

περιγηγικά και ιστορικά στοιχεία, όπως συμβαίνει ιδιαίτερα στο Κεφάλαιο Α΄ του Α΄ Μέρους και στο Κεφάλαιο ΣΤ΄ του Β΄ Μέρους.

Όπως το πολυδιάστατο δημοσιευμένο σύγγραμμα «*Περίληψις περιηγήσεων Ποταγού*», έτσι και το χειρόγραφο έργο είναι ένα επιβλητικό μνημείο ανθρώπινου μόχθου και απέραντης πολυμάθειας. Γραμμένο στην αρχαϊζουσα του καιρού του, συναρπάζει τον αναγνώστη με την γλαφυρότητα του ύφους του, παρά τις πολλές άγνωστες ή δύσκολες λέξεις του και παρά τις πυκνές και μακροπερίοδες προτάσεις του, το πλήθος των ονομάτων βουνών, ποταμών και πόλεων και τη δυσκολία εντοπισμού των περισσοτέρων από αυτά στους σημερινούς χάρτες, αφενός γιατί πολλά από αυτά έχουν αλλάξει, και αφετέρου γιατί ο Ποταγός τα προσδιορίζει εν σχέσει με τα σημεία του ορίζοντος ή με γειτονικά άλλα και όχι με τις γεωγραφικές συντεταγμένες τους.

Αξίζει να σημειωθεί γενικότερα ότι ο Ποταγός πραγματοποίησε και τα τρία εξερευνητικά ταξίδια του χωρίς επιστημονικά όργανα. Ως εκ τούτου, δεν προσδιόρισε αστρονομικώς τις θέσεις των τόπων που επισκέφτηκε, δεν έκανε βαρομετρικές και θερμομετρικές παρατηρήσεις, δεν συνέταξε λεπτομερείς γεωγραφικούς χάρτες. Μοναδικά του εφόδια είχε τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και τις σημειώσεις νεότερων εξερευνητών, όπως του Στάνλεου και του Σβάινφουρτ. Εξάλλου, ο Ποταγός πραγματοποίησε τα πολυδάπανα και μακρόχρονα ταξίδια του χωρίς καμία οικονομική υποστήριξη από οιονδήποτε, είτε κρατικό φορέα, είτε ιδιώτη.

Εν πάση περιπτώσει, και το χειρόγραφο, όπως και το εκδοθέν σύγγραμμα, επιβεβαιώνει ότι η αρχαιομάθεια του Ποταγού και η ποικιλία των ιστορικών γνώσεών του είναι εντυπωσιακές. Ότι το πάθος του για τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς είναι ασίγαστο. Ότι γνωρίζει σε βάθος τα έργα του Ομήρου, του Ηροδότου, του Θουκυδίδη, του Αρριανού, του Ξενοφώντα, του Στράβωνα, του Πτολεμαίου, του Πausανία, του Απολλώνιου του Ρόδιου, και άλλων. Οι αναφορές του στους συγγραφείς αυτούς, ιδιαίτερα στα μέρη των έργων του όπου ασχολείται με τη συσχέτιση ή ταύτιση των αρχαίων και των σύγχρονων τοπωνυμίων, είναι αμέτρητες. Μόνο που στο χειρόγραφο δεν υπάρχουν συγκεκριμένες παραπομπές στα αρχαία κείμενα, όπως γίνεται στις «Περιηγήσεις», αλλά γενικές αναφορές, μια ακόμα ένδειξη ότι το έργο αυτό είναι μάλλον ημιτελές.

VI. Ας δούμε τώρα από πιο κοντά τα περιεχόμενα του χειρογράφου. Το έργο είναι διαρθρωμένο σε δύο Μέρη, εκ των οποίων το Α΄ αποτελείται από δύο κεφάλαια και το Β΄ από έξι. Τα κεφάλαια του Α΄ Μέρους δεν φέρουν τίτλο, ενώ τα κεφάλαια του Β΄ (με εξαίρεση το Κεφ. Α΄) φέρουν μονολεκτικούς και μάλλον συμβολικούς τίτλους, όπως Δήμητρα, Ελλάς, Κωνσταντίνος, Πυξίς και Πυραμίς. Το Α΄ Μέρος αναφέρεται ως επί το πολύ, αλλά όχι αποκλειστικά στο β΄ ταξίδι του Ποταγού στην Ασία, ενώ το Β΄ Μέρος είναι αφιερωμένο αποκλειστικά στο ταξίδι στην Αφρική. Ας επαναλάβουμε ότι το έργο δεν αναφέρεται καθόλου στο α΄ ταξίδι του Ποταγού στην κεντρική Ασία.

Στο Α΄ Κεφάλαιο του Α΄ Μέρους (σσ. 1-69) υπάρχουν πολλές ειδήσεις για το β΄ ταξίδι του Ποταγού με γαλλικό ατμόπλοιο από την Θεσσαλονίκη μέχρι τα Δαρδανέλια, και από εκεί με άλλο ατμόπλοιο προς την Αλεξάνδρεια μέσω Σμύρνης. Περιγράφεται η πόλη της Αλεξανδρείας και το λιμάνι της, τα κτίσματα και τα μνημεία της. Κατόπιν περιγράφει την κάθοδό του στο Σουέζ με ατμάμαξα, και δίνει πολλές πληροφορίες για την χώρα της Αιγύπτου και την περιοχή γύρω από τον Νείλο, για την οικονομία (γεωργία και βιομηχανία, όχι κτηνοτροφία), τις καλλιέργειες, τον τρόπο σποράς και τα είδη φυτών που ευδοκίμούν εκεί κατά τη διάρκεια του ιδίου χρόνου (σπορά του σιταριού τον Νοέμβριο, συγκομιδή τον Μάιο, σπορά καλαμποκιού τον Οκτώβριο και ενδιαμέσως τριφύλλι, συγκομιδή του

καλαμποκιού τον Φεβρουάριο, εν συνεχεία σπορά του βαμβακιού και συγκομιδή του τον Νοέμβριο, οπότε ξανασπέρνουν τριφύλλι, μετά βαμβάκι, μετά κυάμους ή λινάρι, που συγκομίζουν τον Απρίλιο, κλπ. κλπ. Επίσης περιγράφει το κλίμα, το πότισμα των γεών, τις πλημμύρες του Νείλου, τις γιορτές των Αιγυπτίων (τα γενέθλια του Μωάμεθ και τη γιορτή προς τιμήν του Σεήτ), τα ήθη και έθιμα των Αιγυπτίων από τον καιρό του Ηροδότου, την αποφυγή του χοιρείου κρέατος, την περιτομή, την ενδυμασία ανδρών και γυναικών, τα έθιμα του γάμου Αράβων και Κοπτών, τα έθιμα του θανάτου, την ταρίχευση των νεκρών, τον χαρακτήρα των Αράβων, κ.ά.

Εν συνεχεία περιγράφει το ταξίδι του από το Σουέζ και την άφιξή του στη Βομβάη των Ινδιών μέσω Ερυθράς Θαλάσσης μετά 15 ημέρες με σλαβικό ατμόπλοιο. Περιγράφει τον αγγλικό και ινδικό τομέα της πόλης αυτής, τα δημόσια κτήρια και τους ιδιωτικούς οίκους, την πολιτική των Άγγλων και τη συμπεριφορά των Ινδών. Ειδικότερη αναφορά κάνει στους Γκέμπρ της Βομβάης, που θεωρεί ειδωλολάτρες Πέρσες, αναλύει τα πιστεύω τους (πίστη στον Θεό ως άυλο φως, πίστη στην μετεμψύχωση), στη διατήρηση ασβέστου πυρός στις οικίες και στους ναούς, στην ενδυμασία τους, στην ασχολία τους με το εμπόριο, στον πλούτο τους και στο μεγάλο φιλανθρωπικό έργο τους, στην αποχή από το βόιο κρέας, κλπ. Ακολούθως κάνει λόγο για τη γνωριμία του με τον εμπορικό οίκο των αδελφών Ράλλη, που δέσποζε στο ινδικό εμπόριο, είχε πολλά υποκαταστήματα σε διάφορες πόλεις και είχε συγκεντρώσει αμύθητα πλούτη. Εν συνεχεία περιγράφει την πορεία του προς το Συστάν, την Δραγγιανή των αρχαίων, τη Λαχώρη και την Πεσσιούρ. Αναλύεται η πολιτική κατάσταση στο Αφγανιστάν, συγκρίνεται με αυτήν προ 5ετίας, περιγράφεται η γνωριμία και σχέση του με τον αστυνομικό διευθυντή Christi και τον Κυβερνήτη Omannly, η εντύπωσή του από την πόλη, κ.ά.

Κατόπιν κάνει ο Ποταγός εκτενή περιγραφή της συνέχειας του ταξιδιού του από τη Λαχώρη προς το Κاراتσι και το Πεντέρ Αμπάς, ώστε να μεταβεί στην Καμπούλ από άλλο δρόμο. Περιγράφει τις πόλεις και τους τόπους που διέρχεται, και προσπαθεί να ταυτίσει τα εκεί τοπωνύμια με την πορεία των Μακεδονικών φαλάγγων του Αλεξάνδρου. Λόγος γίνεται για τους λαούς που συναντά, τη γλώσσα τους, τα ήθη και έθιμά τους, τα προϊόντα τους, την πολιτική οργάνωσή τους. Ακόμα, αναφέρεται στη συνέχεια του ταξιδιού του προς την Καμπούλ, στη συνάντηση και τις πολιτικές ή φιλοσοφικές συζητήσεις του με τον παλαιό φίλο του Εμήρ στην Καμπούλ, όπου και αναλύεται η εξωτερική πολιτική των Αφγανών και η ταραγμένη πολιτική κατάσταση του Αφγανιστάν λόγω των τότε εμφυλίων σπαραγμών. Όπως φαίνεται από τα περιεχόμενα του Κεφαλαίου αυτού, μεγάλο μέρος είναι καθαρώς περιηγητικό και συμπληρώνει τα πρώτα τέσσερα Κεφάλαια του Β΄ Βιβλίου των «Περιηγήσεων».

Στο Β΄ Κεφάλαιο του Α΄ Μέρους (σσ. 70-111) ο Ποταγός συνεχίζει την αφήγησή του για το β΄ ταξίδι του στην Ασία, συγκεκριμένα από την Καμπούλ του Αφγανιστάν στο Δελχί, στην Άγκρα, στο Μπενάρες και στην Καλκούτα των Ινδιών, δίνοντας και άλλες πληροφορίες για την Ινδία και τους Ινδούς, τα όρη, τα ποτάμια, τους παραποτάμους, τους λαούς που κατοικούν εκεί (Σουάται, Χαϊμπέρ, Βεζηροί, Κακαροί, κ.ά.), τις θρησκευτικές πεποιθήσεις τους, τις λατρευτικές συνήθειές τους, την κοσμογονία τους, τους γάμους, τους χορούς, τη μουσική, τα ταφικά έθιμα, τις ενδυμασίες, τις τροφές, το εμπόριο, τα προϊόντα, την πολιτική και κοινωνική οργάνωσή τους σε τέσσερες τάξεις, τις τροφές τους, τα στολίσματα των ανδρών και των γυναικών, η ενδυμασία τους, τα υποδήματά τους, ο χαρακτήρας τους (απεριόριστη φαντασία και υπέρμετρη εγκράτεια, λιτότατοι, ολιγαρκείς, νωθροί, ήρεμοι και γλυκοί), κ.ά. Όπως χαρακτηριστικά λέγει ο Ποταγός, οι Ινδοί προτιμούν τα ουράνια των επιγείων. Επίσης περιγράφονται οι γιορτές των Ινδών, όπως η Ντοβέγα Πουντζιά επί ένα μήνα, η Τζαγαδάτρη, η Πασζάστρα, η Εριπντζιουμπή, η Ντελαγιατρά, η γιορτή του θείου

Γάγγη, δύο εορτές προς τιμήν του Κρίσνα, και άλλες. Ακόμα περιγράφεται η πόλη Καλκούττα, η καύση των νεκρών, το λούσιμο των πιστών στον Γάγγη, κ.ά.

Εν συνεχεία αναφέρεται στους διάφορους λαούς που βρίσκονται στην Καλκούττα, όπως οι Αρμένιοι, οι Εβραίοι, η κοινότητα των Σινών, οι Μπερμαί και οι Έλληνες. Άκρως ενδιαφέρουσες είναι οι πληροφορίες του Ποταγού για την ακμαιότατη οικονομικά ελληνική παροικία στην Ινδία, που με επικεφαλής τους αδελφούς Ράλλη διακινούσε τότε το μισό ινδικό εμπόριο! Τέλος, περιγράφει τη συνέχεια του ταξιδιού του από την Καλκούττα, στον Κόλπο της Βεγγάλης, τη διάβαση του Κομορίνου άκρου στην Κευλάνη και μέσω Ερυθράς θαλάσσης την επιστροφή του στο Σουέζ και στο Κάιρο. Το Κεφάλαιο αυτό επομένως συμπληρώνει το Κεφάλαιο Ε΄ της «Περιηγήσεως».

VII. Το Β΄ και μακροσκελέστερο Μέρος του χειρογράφου είναι, όπως είπαμε, αποκλειστικά αφιερωμένο στο ταξίδι της Αφρικής και συμπληρώνει τα δύο σχετικά Κεφάλαια (Στ΄ και Ζ΄) του Β΄ Βιβλίου των «Περιηγήσεων», γιατί η περιηγητική αφήγηση του Ποταγού στο χειρόγραφο σταματά απότομα όταν αυτός βρίσκεται στα βάθη της κεντρικής Αφρικής και δεν έχει πάρει ακόμη τον δρόμο της επιστροφής στο Σιαμπύ και εκείθεν στο Κάιρο.

Ειδικότερα, το Κεφάλαιο Α΄ (σσ. 111-125) αναφέρεται στα γεωγραφικά χαρακτηριστικά της ηπείρου αυτής, στο σχήμα της, στα όρη της, στο κλίμα της, και κυρίως στην υδρογραφική της κατάσταση (ποταμούς και λίμνες). Αναφέρονται και περιγράφονται οι τρεις μεγάλοι ποταμοί της, Νείλος, Μπόμοσ και Κόγκος, με όλους τους παραποτάμους που δέχονται από την δεξιά και την αριστερά πλευρά τους, και όλους τους παραποτάμους των παραποτάμων τους. Πολλά σχετικά αναφέρονται στον Νείλο, στην ιστορία και στην ετυμολογία του. Με αφορμή το Νείλο, συχνές είναι οι αναφορές στην αρχαία ιστορία της Αιγύπτου και στα υδραυλικά έργα των παλαιών Φαραώ, με πληθώρα παραπομπών στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, και δη στον Ηρόδοτο. Δύο σημεία είναι αξιοσημείωτα στο Κεφάλαιο αυτό. Η παρατήρηση του Ποταγού ότι στα όρη της Αφρικής, ούτε το υψηλότερο, «δεν δύναται να καθίση χιών», κάτι που επαναλαμβάνει και στο επόμενο Κεφάλαιο, και το οποίο δεν είναι αληθές (βλ. Κιλιμάντζαρο), όπως επίσης και η διαπίστωσή του ότι ο ποταμός Μπόμο χύνεται στη λίμνη Τζαχ, ενώ όπως δείχνουν οι σύγχρονοι χάρτες ο ποταμός αυτός χύνεται στον Ουάντα και αυτός στον Κόγκο. Φαίνεται ότι ο Ποταγός έχει ονομάσει ως Μπόμο κάποιον άλλο ποταμό από αυτούς που βρίσκονταν στην περιοχή που εξερευνούσε.

Στο Κεφάλαιο Β΄ (σσ. 125-138), με τον τίτλο Δήμητρα, ο Ποταγός αναλύει τις απόψεις του για τη διαμόρφωση του κλίματος κάθε χώρας. Όπως λέγει αυτό εξαρτάται από τρεις παράγοντες, δύο σχετιζόμενους με την γη και έναν με τον ήλιο: το γεωγραφικό πλάτος κάθε χώρας, το υψόμετρο κάθε τόπου και την κατάσταση των παρακειμένων χωρών (αν είναι ορεινές, πεδινές, πεδιάδες, έρημοι, θάλασσα, ποτάμια, κλπ.). Ακολουθώντας επανέρχεται στο θέμα του Νείλου, την ανεκτίμητη προσφορά του στην Αίγυπτο, στις πλημμύρες του, στις γιορτές που γίνονταν κατά την αύξησή του και κατά την κοπή των αρδευτικών αναχωμάτων του, κλπ. Αξίζει να σημειωθεί ότι η αύξηση του Νείλου 900 χρόνια προ του Ηροδότου ήταν 8 χειροπήχεις, επί Ηροδότου 16 και την εποχή του Ποταγού από 22 έως 29. Επίσης, ότι η αύξηση του Νείλου στο Χαρτούμ φθάνει στο Κάιρο μετά 30 ημέρες! Τέλος, αναφέρει ότι στην Αφρική υπάρχουν μόνο δύο εποχές, θέρους και χειμών, και ότι λόγω αυτού του κλίματος, της πυκνής βλαστήσεως, της αφθονίας φρούτων, κλπ., η Αφρική είναι κατάλληλη για τη διαβίωση θηρίων.

Το Κεφάλαιο Γ΄ (σσ. 138-176) επιγράφεται Ελλάς, αλλά αναφέρεται στην Αίγυπτο και στην ιστορία της, στις πανάρχαιες πρωτεύουσές της (Θήβες, Μέμφιδα, Σάιν) και άλλες πόλεις της, μερικές εκ των οποίων ελληνικές (Φίλαι, Αρσινόη, Βερενίκη), στις αρχαίες γιορτές της, εκ των οποίων περιγράφει έξι, στα επτά γένη της, στην ιερογλυφική γραφή της, κλπ. Ο

Ποταγός θεωρεί ότι αναφορικά με τη γραφή, τα ονόματα και τον τρόπο ασπασμού υπάρχει μεγάλη αναλογία των Αιγυπτίων προς τους Σίνες, και τους θεωρεί Σινών και Ινδών κράμα. Επίσης, αναφέρεται στην ιστορία της Αιγύπτου και των χωρών της Νουβίας, της Αβησσυνίας και του Σουδάν, στην ιστορία και στις διάφορες φυλές των Αράβων, στα χαρακτηριστικά, τη θρησκεία (μωαμεθανική αλλά με ιδιαιτερότητες, όπως την κατανάλωση χοιρείου κρέατος και οίνου), τα ήθη και τα έθιμα του τοκετού, της περιτομής, του γάμου και του θανάτου, τη γλώσσα (αραβική), τα προϊόντα, τον τρόπο κατασκευής της κατοικίας, το εμπόριο αιχμαλώτων στο οποίο επιδίδονταν, τους χορούς, τα είδη διατροφής, την ενδυμασία και τον στολισμό ανδρών και γυναικών, τα φυλακτά, τους χαιρετισμούς, και τον εν γένει τρόπο ζωής των λαών αυτών, αλλά και τον έκδοτο βίο τους.

Εν συνεχεία, ο λόγος επανέρχεται στην ιστορία της Αιγύπτου, με ειδικές αναφορές στις αιγυπτιακές δυναστείες (Φατμίδες, Εγιουπίδες, Μαμελούκοι, Αμπασίδες, κλπ.), στην εποχή των Τούρκων, του Ναπολέοντα, του Μωχάμετ Άλη και των γιων του Ισμαήλ και Ιμπραήμ, στην Ορθόδοξη Εκκλησία και στο Πατριαρχείο Αλεξανδρείας, με τις 15 Μητροπόλεις και τις 25 Επισκοπές, αλλά και με τα πολλά προβλήματα και τις αναπόφευκτες «διαιρέσεις», στις ακμαίες, δραστήριες και πλούσιες ελληνικές παροικίες της Αλεξάνδρειας και του Καΐρου, με τα πολλά αγαθοεργά ιδρύματα (σχολεία, εκκλησίες, νοσοκομείο), κλπ. Είναι γνωστό ότι στην Αίγυπτο αναδείχτηκαν πολλοί μεγάλοι εθνικοί ευεργέτες, όπως ο Τοσίτσας, ο Στουρνάρης, ο Αβέρωφ, οι αδελφοί Άμποτ, κ.ά. Το Κεφάλαιο κλείνει με παρουσίαση της χλωρίδας και της πανίδας των χωρών της Αφρικής, αναλόγως του γεωγραφικού πλάτους καθεμιάς, δηλ. της αποστάσεώς της από τον Ισημερινό, αλλά και με αναφορά στην ποικιλία των φυλών και των χαρακτήρων των ιθαγενών, με κυριαρχούσα την μαύρη, ή «αιθιοπική», όπως την καλεί ο Ποταγός, φυλή, με την μελανή χροιά του προσώπου και του σώματος και το παραβολικό σχήμα της κεφαλής.

Στο Κεφάλαιο Δ' (δίφυλλο α' - ια'), που επιγράφεται Κωνσταντίνος, μελετώνται οι κυριότερες φυλές της Αφρικής από τις ακτές της Μεσογείου μέχρι τον Ισημερινό. Απαριθμούνται και περιγράφονται άνω των 45 φυλών με τις υποδιαιρέσεις τους, από τους Λιβαιογυπτίους και τους Άραβες μέχρι τους Νιαμ-Νιάμ και τους Τικ-Τικ (Πυγμαίους). Πρώτοι αναφέρονται οι Νόμπα και ακολουθούν οι Σιλούκ, οι Νουέρ, οι Ντζιαγγάι, οι Ντίγγα, οι Μπόγγω, οι Μαντοί, οι Σούλοι, οι Λατούκα, και δεκάδες άλλες φυλές και εθνάρια. Ο Ποταγός περιγράφει του τόπους διαμονής τους, τα κυριότερα χαρακτηριστικά τους, τη γλώσσα, τις ασχολίες, τα ήθη και έθιμα του γάμου και του θανάτου, την τροφή, τους εξωτερικούς στολισμούς, τα όπλα, τα οικήματα, τον τρόπο ζωής και κυνηγίου, τη μουσική, τους χορούς, τον τρόπο που ανάβουν φωτιά, τον τρόπο αριθμήσεως (πολλοί αριθμούν μέχρι το 10), ποίοι εξ αυτών είναι ανθρωποφάγοι ή παμφάγοι, κ.λπ. κλπ. Ο Ποταγός σημειώνει ότι όλοι σχεδόν οι ιθαγενείς ζουν διεσπαρμένοι στα δάση κατά οικογένειες και συγγένειες, δεν έχουν πόλεις και χωρία, δεν έχουν νόμους, δεν έχουν γιορτές, δεν έχουν ιστορία. Μακρές είναι οι αναφορές του Ποταγού στη φυλή Νόμπα και στην ιστορική εξέλιξη της χώρας Νουβίας, με πολλές γεωγραφικές και ιστορικές πληροφορίες και με παραπομπές στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς.

Το Κεφάλαιο συνεχίζεται με την περιγραφή των κυριότερων φυλετικών χαρακτηριστικών των ιθαγενών («το σιμόν της ρινός, το αναπεπταμένον των μυκτήρων, η βραχύτης της κόγχης του ωτός, το προέχον των γνάθων, το παχύ των χειλέων, το άτριχον του δέρματος, τα βραχύ και ούλον τρίχωμα της κεφαλής»), και των συναντώμενων φυλετικών ποικιλιών, και κλείνει με αναφορά στις φυλετικές μεταναστεύσεις και τους πολέμους μεταξύ των ιθαγενών και του στρατού ή των ξένων εμπορικών εταιρειών. Τέλος, ο Ποταγός εκφράζει διάφορες σκέψεις και προτάσεις για τον εκπολιτισμό των ιθαγενών, με

τη συνδρομή του Αριστοτέλη, πιστεύοντας κατά βάσιν ότι οι χώρες αυτές καταστρέφονται από τους δήθεν πολιτισμένους λαούς της Ευρώπης.

Το σύντομο Κεφάλαιο Ε' (δίφυλλο ια' - ια', σελ. 4) με τον τίτλο Πυξίς, εξετάζει το ελλιπέστατο, πρωτόγονο και σχεδόν ανύπαρκτο συγκοινωνιακό δίκτυο της Κάτω Αιγύπτου, από διάφορα μέρη προς διάφορες κατευθύνσεις, πρώτα στις δυτικές και ακολούθως στις ανατολικές περιοχές του Νείλου. Ας σημειωθεί ότι οι αποστάσεις δίνονται σε ημέρες πορείας και όχι χιλιόμετρικά.

Το ανέκδοτο χειρόγραφο του Ποταγού τελειώνει με το μακρότερο όλων Κεφάλαιο ΣΤ' (δίφυλλο ιβ' - λε'), που επιγράφεται Πυραμίδες και αναφέρεται στη συνέχεια του ταξιδιού του από τις Πυραμίδες μέχρι σχεδόν τον Ισημερινό, δεδομένου ότι δεν του επιτράπη η περαιτέρω πορεία νοτιότερα. Το Κεφάλαιο αυτό είναι κατά κύριο λόγο περιηγητικό και συμπληρώνει τα Κεφάλαια Στ' και Ζ' της «Περιηγήσεως», που αναφέρονται στο ταξίδι από το Κάιρο μέχρι των ορέων του βασιλέως των Ελλήνων Γεωργίου Α', όπως αυτός τα ονόμασε, δηλ. μέχρι τις όχθες του ποταμού Μπόμο. Με άλλα λόγια αναφέρεται στο μισό του ταξιδιού του Ποταγού στην Αφρική, αφού δεν περικλείει το ταξίδι επιστροφής στο Κάιρο.

Ειδικότερα, ο Ποταγός περιγράφει τις πόλεις Σιουτ (την Λυκόπολη των Ελλήνων), Θήβες και Ασουάν (την Συήνη των Ελλήνων), τους λαούς που συναντά, τα ποτάμια που διαβαίνει, την πορεία μέχρι Χάλφας, τους νέους λαούς που συνάντησε μέχρι το Χαρτούμ (=προβοσκίδα) και την Λιμπέη, πάντα με τον Όμηρο, τον Ηρόδοτο και τον Πτολεμαίο ανά χείρας. Εν συνεχεία περιγράφει λεπτομερώς την πορεία του σε διάφορα άλλα μέρη που είναι αδύνατο ή πολύ δύσκολο να εντοπιστούν σήμερα, όπως τα όρη, τις κοιλάδες, τις ερήμους, τα αδιαπέραστα παρθένα δάση, τις λίμνες και τις φυλές που συνάντησε (τους ανθρωποφάγους Γκόπω, Κάρα, και Νιαμάνοι, τους Γιούλω, τους Ουάντα, τους Νουρ, τους Κρέκοι, κ.ά.), τις περιπέτειες που είχε, τις καλλιέργειες της περιοχής (παλαιότερα καλαμπόκι, τον καιρό του Ποταγού κριθάρι), κ.ά.

Μεγάλη προσπάθεια καταβάλλει ο Ποταγός να ονομάσει και να ταυτίσει τα όρη, τις λίμνες και τους ποταμούς, κυρίως αυτούς, δεδομένου ότι η περιοχή κατακλύζεται από ποταμούς μεγάλου μήκους και πλάτους, που ο ένας χύνεται στον άλλον, και μερικοί από αυτούς κατευθύνονται νοτίως ή δυτικά προς τον Κόγκο, ενώ άλλοι κατευθύνονται βορείως και ανατολικά προς τον Νείλο, χωρίς να είναι εύκολο να προσδιοριστή η ακριβής πορεία και κατάληξη των μεν και των δε.

Στο σημείο αυτό, περατώνεται η προς νότον πορεία του Ποταγού, αφού δεν του επιτράπη η συνέχισή της πέραν του ποταμού Μπόμο, δεν περατώνεται όμως το ταξίδι του, αφού φυσικά είχε να πραγματοποιήσει το ταξίδι επιστροφής. Στο σημείο αυτό, με τον Ποταγό στη μέση της ζούγκλας στην κεντρική Αφρική, στον οικισμό Έγγυμα, κοντά στις όχθες του Μπόμο, δηλ. με τρόπο αρκετά απότομο, περατώνεται το χειρόγραφο του Ποταγού, μια ακόμα ένδειξη ότι το έργο μάλλον έμεινε ανολοκλήρωτο. Ας σημειωθεί ότι η συνέχεια της πορείας του Ποταγού και η επιστροφή του στο Κάιρο περιγράφεται με κάθε λεπτομέρεια στις «Περιηγήσεις».

VIII. Ο Ποταγός παραπονείται ότι δύο φορές στη ζωή του η Μοίρα εστάθηκε δυσμενής απέναντί του, μία φορά του έφραξε το δρόμο με «το τείχος του Ηρακλέους» στην Ασία (στη Χάμια της Κίνας), και την άλλη με «το ζυγό του Γεωργίου» στην κεντρική Αφρική. Έτσι η εξερεύνηση της Αφρικής έμεινε ανολοκλήρωτη, αν ληφθή υπόψιν ότι τελικός σκοπός του Ποταγού ήταν να εξέλθει από το κέντρο της Αφρικής στον Ατλαντικό Ωκεανό δια των

ποταμίων οδών και παραπλέοντας την βορειοδυτική Αφρική να επανέλθη μέσω Γιβραλτάρ στην Ελλάδα.

Όταν γύρισε στο Κάιρο, δεν σταμάτησε τις προσπάθειές του να φθάσει στον Ατλαντικό Ωκεανό. Επιθυμούσε σφόδρα να επιστρέψει στην κεντρική Αφρική, να εξετάσει και πάλι τον τόπο και να λύσει τις απορίες που είχε. Ήθελε συγκεκριμένα να ξεκινήσει από τη λίμνη Τζαχ και πορευόμενος παρά την κοίτη του Σιάρη ν' αφιχθεί στον Κόγκο και να συνεχίσει προς την εκβολή του, με άλλα λόγια ήθελε να διαπιστώσει κατά πόσον ήταν δυνατή η σύνδεση της Αιγύπτου με τον Ατλαντικό Ωκεανό μέσω των ποταμίων οδών. Δυστυχώς, δεν μπόρεσε να λάβει τη συνδρομή της Διεθνούς Γεωγραφικής Εταιρείας, ούτε κάποιας άλλης Γεωγραφικής Εταιρείας, την οποία επιζητούσε, και έτσι εγκατέλειψε την περαιτέρω προσπάθεια.

ΙΧ. Το διασωθέν χειρόγραφο του Ποταγού, όπως και η «*Περίληψις Περιηγήσεων Ποταγού*», αποτελεί σπουδαία συμβολή στην γνώση μας για τους τόπους που εκείνος επεσκέφθη και για τους λαούς που εκείνος συνάντησε. Είναι και αυτό έργο πρωτοποριακό, αφού ο Ποταγός είναι ο πρώτος γεωγράφος και εξερευνητής της σύγχρονης Ελλάδας που εισεχώρησε τόσο βαθιά στην κεντρική Ασία και στην κεντρική Αφρική και έκανε τόσο αναλυτική περιγραφή των περιηγήσεών του και των ηθών και εθίμων των διαφόρων φυλών που βρήκε στο διάβα του. Και αυτό το έργο, όπως και οι «*Περιηγήσεις*», δεν είναι μόνο μεγάλο σε όγκο και εξαιρετικού ενδιαφέροντος από γεωγραφικής, ιστορικής, αρχαιολογικής και -κατ' εξοχήν- εθνολογικής και λαογραφικής απόψεως, αλλά αποτελεί και ένα συναρπαστικό ανάγνωσμα, που σε μερικές σελίδες του θυμίζει περιπετειώδες εξωτικό μυθιστόρημα. Όμως, η εις βάθος μελέτη και αξιολόγηση και των «*Περιηγήσεων*» και του ανέκδοτου χειρογράφου ανήκει ασφαλώς στους επί μέρους ειδικούς επιστήμονες (γεωγράφους, αρχαιολόγους, εθνολόγους, κ.ά.), οι οποίοι θα έχουν φυσικά και τον τελευταίο κριτικό λόγο.

(Δ' Τοπικό Συνέδριο Αρκαδικών Σπουδών της Εταιρείας Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολη-Δημητσάνα 1-3/11/2013)